

DORIVOR O'SIMLIKLARNING O'RGANILISH TARIXI.

*Xo`jaobod Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat
salomatligi texnikumi Maxsus fan o`qituvchisi
O`zganova Matlubaxon To`lanovna*

Annotatsiya. O'simliklar o'z tarkibida kishi organizmiga ta'sir ko'rsata oladigan biologik faol moddalar saqlaydi. Hozirgi paytda shifobaxsh o'simliklardan tayyorlangan doridarmonlar keng miqyosda qo'llanilib kelinmoqda. Ushbu maqolada dorivor o'simliklarning o'rganilish tarixi va bugungi kunda yurtimizda bu sohada amalga oshirilayotgan ishlar haqida batafsil ma'lumotlar beradi.

Qadim-qadimdan insoniyat o'simliklardan shifobaxsh vosita sifatida foydalanib keladi. Foydali o'simliklar to'g'risidagi ma'lumotlar avloddan-avlodga, qabiladan-qabilaga faqat og'zaki tarqalgan. Davlatlar o'rtasida savdo-sotiq va boshqa munosabatlar o'rnatilgandan so'ng, ana shu davlatlarda foydali o'simliklar turlari ko'paya bordi. Yozuv paydo bo'lganidan keyin foydali shifobaxsh o'simliklar to'g'risidagi ma'lumotlar yozma ravishda tarqala boshladi.

Qazilmalarda Suriya shoxi Assurbanipal (Sardana'al, eramizdan avvalgi 668 yil) kutubxonasidagi so'olga mixxat bilan yozilgan 22000 jadval to'ilgan, shundan 33 tasida dorivor mahsulotlar qayd qilingan. Hatto o'sha davrda Suriyada dorivor o'simliklar ekiladigan maydonlar ham bo'lgan. Misrda esa shifobaxsh o'simliklar bundan ham ilgari ekila boshlangan.

Masalan, eramizdan 2000 yil avval Misrda kanakunjut ekilgan. Hozirga qadar saqlanib qolgan dorivor o'simliklar haqidagi ma'lumotlar asosan qadimiy yunon adabiyotlarida uchraydi. Yunonlar o'zlarida yetishtiriladigan dorivor o'simliklardan tashqari Misr, Eron va boshqa Osiyo mamlakatlaridan keltirilgan dorivor mahsulotlardan ham foydalanishgan. Mashhur vrachlar Buqrot (Gipokrat), Arastu (Aristotelg) va ularning shogirdi Teofrast, Dioskorid va boshqa olimlarning shuhrati dunyoga yoyilgan. Buqrot (eramizdan avvalgi 460—377 yillar) bemorlarni parhez ovqatlar bilan davolagan. U yozgan kitoblarda dorivor o'simliklarning 236 turi tahriflangan. Arastu va uning shogirdi Teofrast (eramizdan to'rt asr oldin) ko'pgina o'simlik

turlarini tahriflash bilan birga ularning foydali xususiyatlarini ham ko'rsatib o'tishgan. O'z davrining atoqli vrachi Dioskorid (eramizning I asrida yashagan), «Materia medica» nomli mashhur kitobida juda ko'p dorivor o'simliklarni rasmlari bilan birgalikda tahriflab bergan.

Lotin tiliga tarjima qilingan bu kitobdan Yevropalik vrachlar XVI asrgacha qo'llanma sifatida foydalanib kelganlar. Ko'hna Rimda Galen va Pliniy Starshiy farmakognoziya bilan uzoq vaqt shug'ullanganlar. Vrach Galen (eramizning 130-yillarida tug'ilgan) farmatsiya va tibbiyot sohasida bir qancha kitoblar yozgan. U o'z kitoblarida 304 ta dorivor o'simlik, 80 ta hayvon va 60 ta mineral moddadan olinadigan dorilarni tahriflagan. Galen o'simlik va hayvon organlaridan tayyorlangan (tarkibida ta'sir etuvchi modda bo'lgan) dori turlari bilan bemorlarni davolashni birinchi bo'lib taklif etadi. Bu dorilar hozirgi kunda ham «Galen preparatlari» nomi bilan yuritiladi. Galenning tibbiyot va farmatsiya sohasida yozgan asarlari XIX asrgacha katta ahamiyatga ega bo'lib keldi. O'simliklarning foydali xususiyatlarini qadim zamonlarda ham halqimiz bilgan va ulardan turli xastaliklarni davolash uchun foydalangan. Shifobaxsh o'simliklardan foydalanish o'zining qadimiy zaminiga ega. Bu zamin qadimiy Hind tabobatida boshlangan desak xato qilmaymiz. Hindiston florasi o'simliklarga juda boy bo'lib, unda ko'plab dorivor o'simliklar ham o'sadi. SHuning uchun bu yerda bemorlar asosan Hindistonning o'zida o'sadigan dorivor o'simliklar bilan davolanganlar. Hind tabobati dori-darmonlar haqidagi ma'lumotlarni ulug' hakim Sushrut (m. a. IV asr) «Yajur-veda» nomli mashhur kitobida 700 ta shifobaxsh giyohlarga tavsif bergan. U kitobda nomi keltirilgan dorivor giyohlardan Hind tabobatida hozir ham foydalanib kelinmoqda. Hind tibbiyoti Tibet, Xitoy, Yaponiya, keyinchalik Mo'g'iliston va Buryatiyaga yoyila boshlaydi. Bu davlatlardagi mahalliy dorivor o'simliklar soni Hindistondan keltirilgan o'simliklar hisobiga orta bordi. Osiyo davlatlarida qadimdan foydalanib kelinayotgan o'simliklar, hayvon mahsulotlari va mineral moddalarni bir tizimga solishda arab vrachlarining xizmati katta bo'ldi. Ular tibbiyot sohasida yozilgan kitoblarni arab tiliga tarjima qilish bilan birga qayta nashrdan chiqardilar hamda Hindistondagi dorivor mahsulotlar va moddalarni arab tibbiyotida qo'llay boshladilar.

O'z davrining mashhur tabiblari bo'lmish buxorolik Abu Ali Ibn Sino, eronlik Abu Mansur Muvafaq, xorazmlik Al-Xorazmiy, Abu Rayxon al-Beruniy, arab Ibn Baytar va boshqalarni butun dunyo taniydi. Mashhur hakim Abu Ali Ibn Sino 1020 yilda 5 jildlik «Alqonun» («Tib qonunlari») kitobini yozadi. Bu kitobning II jildi oddiy, V jildi esa murakkab dorilarga bag'ishlangan bo'lib, kitobning II jildida o'sha zamonda tibbiyotda ishlatiladigan 811 ta dorivor o'simliklar, ulardan va hayvonlardan olingan mahsulotlar hamda mineral dorivor vositalar tahriflagan. Kitobda keltirilgan dorivor o'simliklar soni 500 tadan, o'simliklardan olingan dorivor vositalar soni 40 tadan oshadi. «Al-qonun» ko'pgina Yevropa tillariga tarjima qilingan bo'lib, faqat

lotin tilining o'zida 16 marta chop etilgan. XVI asrgacha Yevropa vrachlari undan qo'llanma sifatida foydalanganlar. Osiyo mamlakatlarida, ayniqsa tabobatda va anhanaviy tibbiyotda hozirda ham «Al-qonun»dan keng foydalanilmoqda. Qomuschi olim Abu Rayhon Beruniy umrining oxirgi yillarida «Kitob assaydana fit-tibb», yahni «Tibbiyotda farmakognoziya» asarini yaratadi. Bu asarda o'sha davrning sharq tabobatida qo'llaniladigan 674 ta dorivor o'simlik va 90 ta o'simlik mahsulotlari to'g'risida fikr yuritiladi. Bularidan tashqari, «Saydana»da yana 104 ta hayvonlardan olingan mahsulotlar hamda shu vaqtgacha to'g'ri aniqlanmagan 113 ta dorivor o'simliklar haqida ma'lumotlar bor. Sabzavot ekinlari dehqonchilik qilinadigan shimoliy mintaqadan tropik mintaqagacha bo'lgan hamma territoriyada ekib o'stiriladi. Ularning bunday keng tarqalganligi nihoyatda lazzatli oziq-ovqat va vitaminlar manbai ekanligi bilan belgilanadi. Bu haqda XV-XVI asrlardagi O'rta Osiyo xo'jaligi tarixi to'g'risida "Ziroatnoma" (Fann-i kishtu ziroat) da batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Unda o'tmishda yashagan bobo-dehqonlarning ming yillar davomida orttirgan tajribalari aks ettirilgan. Ular qimmatbaho ahamiyatli mevali daraxtlar, poliz va sabzavot ekinlarining navlarini yaxshilash, yaratish, zararkunanda-kasalliklariga qarshi kurashish, muttasil, mo'l va uzoq tashish hamda saqlashga yaroqli hosil olish usullarini ishlab chiqqanlar. Bularni tasdiqlovchi tarixiy ma'lumotlarni Zahriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Maxdumi AHzamning "Risolayi-bittixiya" (dehqonchilik risolasi) asarlarida o'qish mumkin. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida davlatlar o'rtasida savdosotiq ishlari keng yo'lga qo'yilganligi tufayli butun qithalardan Yevropa bozoriga dorivor o'simliklar keltirila boshlandi. Ular ko'pincha qirqilgan holda bo'lib, bu mahsulotlarning tozaligini, tarkibida aralashma boryo'qligini aniqlash kerak bo'lardi. SHu sababli farmakognoziya boshqa farmatsiya fanlaridan mustaqil fan sifatida ajralib chiqdi va bu ishlar bilan shug'ullana boshladi. Oradan ko'p o'tmay turli tillarda farmakognoziyadan qo'llanmalar bosilib chiqdi. 1899 yilda professor Varlix Rossiyada o'sadigan dorivor o'simliklar atlasini va shu davrda rus olimi N. I. Annenkov botanika lug'atini tuzadi. Bu kitoblar hozir ham o'z qimmatini yo'qotmagan.

1921 yilda dorivor o'simliklarni yig'ish va ekish to'g'risidagi maxsus Dekret chiqariladi. Bu Dekret farmatsevtika sanoatining rivojlanishida, dorixonalarni dori mahsulotlari bilan tahminlash hamda dorivor o'simliklarni yig'ishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Dori mahsulotlarini yig'ish ishi bilan faqat davlat mahkamalari shug'ullana boshlaydi va bu ish ma'lum reja asosida olib boriladi. Dekret asosida yangi ilmiy-tekshirish muassasalarini ochish, dorivor mahsulotlar sifatini aniqlab beruvchi qo'llanma va standartlar tuzish hamda mutaxassislar tayyorlash uchun darsliklar yaratish zarur edi. SHu maqsadda 1931 yilda Butunittifoq dorivor va xushbo'y o'simliklar ilmiytekshirish instituti (VILAR) ochiladi. Bundan tashqari,

Butunittifoq o'simlikshunoslik instituti (VIR) ochiladi. Bu institutning asosiy vazifasi chet eldan keltirilgan dorivor va boshqa foydali o'simliklarni ekish usullarini hamda ularning agrotexnika qoidalarini o'rganishdan iborat edi. Dorivor o'simliklarni qidirib topish va o'rganish ishi hozir ham keng ko'lamda olib borilmoqda.

Yangi dorivor o'simliklarni topishda xalq tabobatida ishlatiladigan dorivor mahsulotlarni o'rganish, o'simliklarni filogenetik qardoshligidan foydalanish bilan bir qatorda ma'lum tuman florasini yalpi kimyoviy analiz qilish katta ahamiyatga ega. 1918 yillardan boshlab mamlakatimizda ilm-fan juda tez taraqqiy eta boshladi. Ayni vaqtda tarkibida alkaloid bo'lgan o'simliklarni tekshirish ishlari ham rejalashtirildi va rivojlandi. Akademik A. Orexov tomonidan sobiq Ittifoq ximiyafarmatsevtika ilmiy tadqiqot instituti qoshida birinchi marta alkaloidlar bo'limi tashkil etildi. O'zbekistonda esa bu ishlar akademiklardan O.S.Sodiqov va S.Y.Yunusovlar hamda ularning shogirdlari tomonidan keng ko'lamda davom ettirilmoqda.

Hozirgi kunda O'zbekiston florasida uchraydigan dorivor o'simliklardan 110 dan ortiq turlari, yahni 2,5% tibbiyotda har xil kasalliklarni davolashda keng qo'llanilmoqda, lekin respublikamiz hududida dori-darmonlik xususiyatiga ega bo'lgan o'simliklarning 1154 dan ko'proq turlari tarqalganligi to'g'risida (Q.H.Hojimatov va boshqalar, 2004) ma'lumotlar berganlar. "O'zbekiston florasini" nomli 6 jildli asarda qayd qilinishicha, O'zbekistonda yovvoyi, madaniy o'simliklarning 146 oilaga mansub 4500 ga yaqin o'simlik turi bo'lib, ularning 577 turi dorivor shifobaxsh o'simliklar hisoblanadi. 4 O'zbekiston florasini foydali shifobaxsh turlarga juda boy. Bunday turlarni ilmiy asoslab o'rganish bo'yicha olimlarimiz ko'plab ilmiy izlanish va tadqiqotlar olib bordilar va hozirda ham bu ishlar keng ko'lamda davom etmoqda. A.S.Ginzberg, D.M.SHcherbachev, A.F.Gammerman va boshqa olimlarning dorivor o'simliklarni o'rganish sohasidagi xizmatlari katta bo'ldi. professor A.F.Gammerman farmakognoziya fanining asoschilaridan biridir. Uning «Farmakognoziya» darsligi 1978 yilgacha shu fanga oid yagona darslik bo'lgan va olti marta qayta nashr etildi. professorlar F.A.Satsiperov, A.F.Gammerman va I.A.Muravevlar dorivor mahsulotlar sifatini yaxshilash sohasida katta xizmat qilishdi. Ular dorivor mahsulotlar uchun standartlar tuzdilar va tovarshunoslik analizi usullarini ishlab chiqdilar. Tadqiqotchi O.Q.Hojimatov G'arbiy Tyan-SHan florasida uchraydigan dorivor turlarni o'rganish va tadqiqot etish uchun 1990-2007 yillar davomida muntazam ravishda ilmiy izlanishlar olib bordi va o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida 2008 yilda "G'arbiy Tyan-SHanning dorivor o'simliklari (O'zbekiston Respublikasi hududidagi)" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Efir moylari tarkibini o'rganishda, tarkibida efir moyi bo'lgan o'simliklarni qidirib topishda hamda chet mamlakatlardan keltirilgan efir moyli o'simliklarni o'stirishda B.N.Rutovskiy, G.Vigulevskiy, I.Sukervanik, N.G.Kiryalov, E.V.Vulf, V.I.Nilov, S.N.Kudryashov, M.I.Goryaev kabi olimlar va ularning shogirdlarining xizmati katta.

1936 yildan boshlab Toshkent Davlat universitetining kimyo fakul'tetida G.V.Lazurevskiy va O.S.Sodiqov O'zbekistonda yovvoyi holda o'sadigan alkaloidli o'simliklarni tekshira boshladilar. 1943 yilda S.Y.Yunusov boshchiligida O'zbekiston Fanlar akademiyasi kimyo instituti qoshida alkaloidlar laboratoriyasi tashkil etildi. Ko'p o'tmay bu laboratoriya mamlakatimizdagi alkaloidlarni o'rganuvchi eng yirik markazga aylandi. Bu yerda ko'pgina malakali mutaxassislar yetishib chiqdi. 1943—1976 yillarda laboratoriya xodimlari tomonidan 160 tur o'simlik to'liq o'rganildi va ulardan 590 ta alkaloid ajratib olindi. Shulardan 295 tasi o'simliklardan birinchi marta ajratib olingan yangi alkaloiddir.

O'zbekiston tabiati o'zining betakror go'zalliklari, serquyoshligi, tuproq va suvi bilan alohida ajralib turadi. Shuning uchun ham uning o'simliklar dunyosi nihoyatda boydir. Ko'p o'simliklar o'zining shifobaxshligi bilan halqimiz orasida keng tarqalgan bo'lib, ular halq va ilmiy tabobatda muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Haydarov Q.H., Hojimatov Q.H. O'zbekiston o'simliklari. – Toshkent, 1992. - 241 b.
2. Xolmatov X.X., Qosimov A.I. Dorivor o'simliklar. - Ibn Sino nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi. –Toshkent, 1994. - 365 b.
3. Ahmedov O'., Ergashev A., Abzalov A. Dorivor o'simliklar va ularni o'stirish texnologiyasi. Toshkent, 2008 y. -232 b.
4. Muxtorov M. Qashqadaryo vohasining shifobaxsh o'simliklari. Qarshi, "Nasaf", 2008. –272
5. Nabiev M. Shifobaxsh ne'matlar. Toshkent, 1994 y